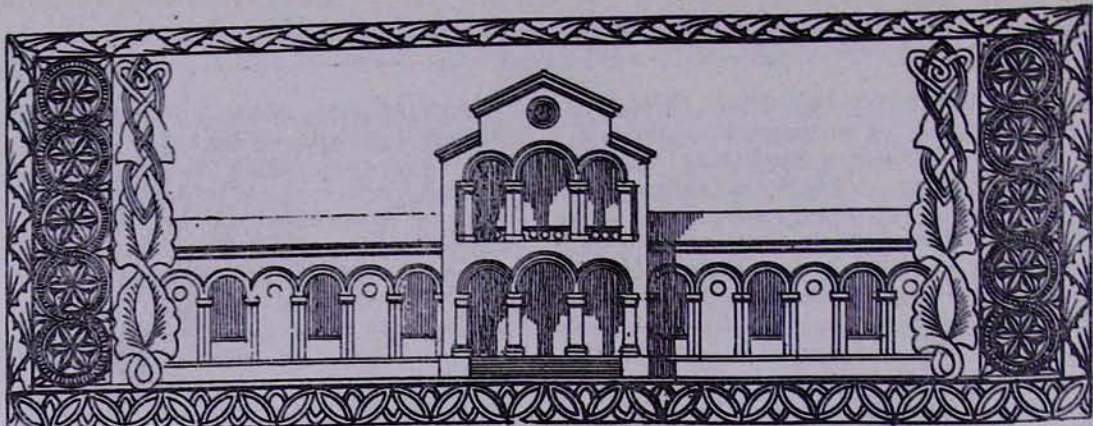

Խ. ԿԱՆԱՅԱՆ

ԻՄ ՀՈՒՇԵՐԸ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻՑ

ՃԵՄԱՐԱՆ

Ուր որ երթաս, ինչոր լինիս կյանքի մեջ,
Սրտումդ անշինջ դու միշտ պահիր գեթ մի բան,
Քե ցուրտ գիշեր շեմացնող շող անշեշ,
Վհատ հոգույդ խախտույս տվող հեռաբան՝
Մի մայր ունիս, նորան հիշիր սիրտանեշ
Նվ միշտ կրկնիր՝ «Կեցցե՛ հավերժ ձե մ ա ր ա ն»:

Հ. Հովհաննիսյան

Ի՛մ սիրելի ուսուցիչ, հայ ժողովրդից սիր-
ված բանաստե՛ղծ, ես երբե՛ք, երբե՛ք չեմ
մոռացել ու չեմ մոռանում քո վերոհիշյալ
պատվերը, որ դու կարդացիր 1899 թվակա-
նին, Ճեմարանի 25-ամյա հոբելյանին՝ հան-
դիսասրահում: Ոչ միայն ես, այլ նաև յուրա-
քանչյուր ճեմարանցի, ինչ հայացքների ու
դավանանքի էլ լինի, բնավ չի մոռանա մեր
Մայր Ճեմարանը, մեր Այվա Մառերը:

Ճեմարանը՝ իր կարճատև գոյության ըն-
թացքում (1874—1918) փայլեց մեր խա-
վարտչին երկնակամարի վրա և իր լուսավոր-
չողերով լույս ու ջերմություն տվեց հազարա-
վոր հայ մանուկների հոգուն ու մտքին: Այդ
մանուկները, հասուն պատանիներ դարձած,
ցրվեցին մեր գյուղերն ու քաղաքները, ուր
«հունձք բազումք էին և մշակք սակաւ»:

Ինչպե՛ս կարող եմ մոռանալ ինձ Վերա-
խույս տվող հենարանս-ս, ոգի և հույս ներ-

շնչող մեր լուսո տաճարը, քանի որ նրա
տված սնունդն է, որ տակավին փնձ կանգուն
է պահում, նրա հայրենաշունչ ոգին է, որ
դեռևս կայտառ է իմ մեջ, և միշտ պատրաստ
նվիրաբերելու այն հայ ժողովրդին, նրա ու-
սումնաստենչ դավակներին...

Արդ, այժմ, 80-ամյա այս հասակումս,
մտքով թռչում եմ դեպի անցյալը, հիշողու-
թյանս մեջ պայծառանում են անցած-գնացած
իմ քաղցրանուշ, և երբեմն էլ դառնագին
դեպքերն ու դեմքերը:

Կրկին քո գիրկն եմ գալիս իմ գորովագութ,
սնող մայր, իմ հոգևոր ծնող: Համբուլք քո
շենքի քարերին, լայնաբաց դռներին:

* *

Վաղո՛ւց, շա՛տ վաղուց արդեն հասունացել
էր այն խնգիրը, որ անհրաժեշտ է Հայաստա-

նում, հայ ժողովրդի ծոցում, ունենալ մի բարձրագույն դպրոց, մի ակադեմիա՝ ճեմարան, որտեղ աշխարհի զանազան վայրերում ցրված հայ մանուկները հավաքվեին և մայրենի լեզվով բարձրագույն կրթություն ստանային, ունենալ մի ճեմարան, ուր հայագիտական առարկաները պետք է լինեին ուսուցման հիմքը, և այդ հիմնարկից պետք է դուրս գային անձնվեր գործիչներ մեր ուսումնածառայվ ժողովրդի համար:

Հայաստանում ակադեմիա հիմնելու կարեւորություն մասին խոսել ու գրել են դեռևս մեր լուսավորիչները՝ Ս. Նազարյան, Մ. Նալբանդյան, Ս. Շահազիզ և ուրիշները: Այդպիսի լուսո մի ջահ հարկավ պետք է վառվեր ու բոցկալար հայ ժողովրդի մեջ, հայ հողի վրա ապրող ժողովրդի մեջ և ոչ թե Հայաստանից դուրս՝ գաղթավայրերում:

Հայկական բարձրագույն դպրոցի՝ ճեմարանի հիմնադրումը վերջապես տեղի ունեցավ այն ժամանակ, երբ Լուսավորչի Գահին բազմեց Գևորգ Դ Կաթողիկոսը, որին խոշորագույն հայագետ Մ. Արեղյանը «մեծագործ» տիտղոսով է հորջորջում:

Գևորգ Դ Կաթողիկոսը 1869 թվականի մայիսի 25-ին, իր օժման երկրորդ տարեդարձի յոթ, պատարագից հետո, եկեղեցական թափորով գալիս է ճեմարանի շենքի հիմնարկությունն օրհնելու: Իր ձեռքով առաջին հիմնաքարը դնելիս, ասում է. «Ձգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ, Տէր, և զգործս ձեռաց մերոց յաջողեա՛ մեզ»: Իսկ երկրորդ հիմնաքարը դնելիս ասում է. «Տառ Մեսրոպեան և ուսումն՝ տան կեանս հայուն հաստատուն»:

Մեծ դժվարություններից հետո, ճեմարանի շինութունն ավարտվում է 1874 թվականին: 1874 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, կաթողիկոսի անվանակոչության տոնի օրը, Ս. Գևորգ վորավարի տոնին, կատարվում է դպրոցի բացման հանդեսը, ուխտավորների և ժողովված հանդիսականների բազմությունների կալուցյամբ: Երկուշաբթի առավոտյան, սեպտեմբերի 30-ին, սկսվում են դասերը: 1874 թվականի մայիսի 11-ին, կաթողիկոսը Կովկասի փոխարքային հայտնում է ճեմարանի բացման մասին: Կայսեր կողմից հաստատված նոր ծրագրով, ուսման տևողությունը լինելու էր 9 տարի, որից 6 տարին դպրոցական և 3 տարին լսարանական բաժիններով:

Յարական Ռուսաստանի ձուլման քաղաքականության գաղտնի գործողությունները երբեմն-երբեմն դառնում էին բացահայտ:

Հերթական հայահալած քաղաքականությունը բռնկվեց 1895 թվականին: Յարական մի հրամանով փակվեցին հայկական ժողովրդական դպրոցները:

1895 թվականի դարնանային մի առավոտ մենք, Իգդիրի ծխական դպրոցի բազմահարյուր սանիկներս, ուրախ-ուրախ թռչկոտում էինք դպրոցի ընդարձակ բակում, խոսում, երգում, պարում էինք և արդեն հոգնած խաղերից, անհամբեր սպասում էինք դպրոցի զանգի հրավերին դեպի դասարանները: Սակայն զանգակի ձայնը ուշանում էր... Ներսում, ուսուցչանոցում, ինչ որ իրարանցում էր. դռան բացվածքից ոստիկաններ էին երևում՝ ուսադիրներով, սրերով...:

Հանկարծ հուժկու և զայրագին հնչեց դպրոցի զանգը... Ամբողջ աշակերտությունը հավաքվեց պատշգամբի առաջ: Պատշգամբում կանգնած են մեր ուսուցիչները տխուր, մթաքնած դեմքերով: Նրանք գլուխ են մեղմեր սիրելի դպրոցի փակումը... Աշակերտները հուզվում են: Լացն ու կոծը պատում է ողջ բակը: Չենք բաժանվում դպրոցից: Սակայն անողոր իրականությունը կատակ չէր անում: Դպրոցի դռները փակվեցին մեր առաջ: Երկար, երկար ժամանակ չէինք հեռանում մեր հարազատ դպրոցից: Վերջապես ցրվեցինք: Գլխիկոր, իբրև սգվորներ, կամաց-կամաց, երերուն քայլերով հեռացանք մեր տները, մեր վշտերին հաղորդակից դարձնելով նաև մեր ծնողներին:

1896 թվականի օգոստոսի վերջերին, ճեմարանի ընդարձակ բակում եռուզեռ է: Հավաքված են հարյուրավոր մանուկներ և պատանիներ: Փակված դպրոցների ուսումնածարավ հայ պատանիները ցանկանում են իրենց ուսումը շարունակել ճեմարանում: Յուրաքանչյուրի համար մեծ բախտավորություն էր այդ հիմնարկությունն ընդունվելը: Այդ տարին ճեմարանն իր գիրկն ընդունեց սովորական քանակից շատ ավելի աշակերտներ, բայց և այնպես շատ-շատերը դուրս մնացին:

Ես ընդունվեցի Ա դասարան: Սեպտեմբերի 1-ին սկսվեցին դասերը: Հետզհետե վարժվեցի ճեմարանի գիշերօթիկ կյանքին, նրա կարգ ու կանոնին, սովորություններին: Պարսկաստանից, Թուրքիայից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլ տեղերից եկած հայ պատանիները ծանոթանում էին միմյանց հետ: Ճեմարանի սաները, հատկապես ավագ դասարանների աշակերտները և լսարանական ուսանողները, ցույց էին տալիս նորեկներին սիրալիր, եղբայրական վերաբերմունք: Է՛լ չեմ խոսում մեր ուսուցիչների մասին, որոնք դասախոսությունները դարձնում էին հրապուշտիչ, իրենց բարձր գիտելիքների և դասա-

¹ Ճեմարանի հիմնադրման տեղեկությունները առնված են Մ. Արեղյանի «Գևորգ Դ Մեծագործ Կաթողիկոսը գրքից, տպ. Վաղարշապատ, 1898 թ.:

վանդման դաստիարակչական մեթոդների շնորհիվ:

Ճեմարանը միշտ էլ ունեցել է բարձր որակի ուսուցչական կազմ: Դեռևս Ճեմարանի հիմնադիրը՝ Գևորգ Գ Կաթողիկոսը մտահոգված էր Ճեմարան հրավիրելու հայ իրականության մեջ հայտնի գիտնականների, մանկավարժների: Նա նյութական միջոցներ չէր խնայում հրավիրված ուսուցիչներին բարձր փոխարժեքով աշխատելու վաղարշապատ գյուղաքաղաքում: Սկզբնական շրջանում, և այնուհետև Ճեմարանն իր հարկի տակ ունեցել է Գաբրիել Եպիսկոպոս Այվազյան, Արշակ Նահապետյան (հետագայում վարդապետ), Մահաբեկ Եպիսկոպոս Օրմանյան, Ղազարոս Աղաբաբյան, Մկրտիչ Պալան, Սեդրակ Մանգինյան, Մինաս Բերբերյան, Լևոն Մանվելյան, Փիլիպոս Վարդանյան, Ստեփան Պալասանյան, Ստեփան Մալխասյան, Լեո և այլ երևելի դասախոսներ:

Իմ ճեմարանական կյանքի ընթացքում, — 6 տարի դպրոցական բաժնում և 3 տարի լսարանական, — ես ունեցել եմ անվանի գիտնական-մանկավարժ դասախոսներ, ինչպիսիք էին Կարապետ Կոստանյանը (վերատեսուչ), Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Ստեփան Կանյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հրաչյա Աճառյանը, Հակոբ Մանանդյանը, Սիրական Տիրապետյանը, Սեթ Չարուկյանը, Գրեգորի Լևոնյանը, Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գրեգորի վարդապետ Հովսեփյանը (հետագայում Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո), Կոմիտասը և ուրիշներ:

Ճեմարանն ուներ նաև վերակացուներ, որոնք հսկում էին կարգ ու կանոնին և սերտորեն միջամտում էին ժամանակ աշակերտներին օգնում էին, երբ նրանք դաս պատրաստելիս որևէ դժվարության էին հանդիպում:

Հարկավ ոչ բոլոր վերակացուներն էին կարողանում աշակերտների հարցումներին պատասխանել:

Աշակերտները հեշտովյալ կարողանում էին վերահասու լինել նրանցից յուրաքանչյուրի բնավորությանն ու գիտելիքներին:

ՃԵՄԱՐԱՆԻ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒՆԵՐԸ

Գևորգ Ղազարյան. — Մեր վերակացուներից մեկը Գևորգ Ղազարյանն էր: Նա շատ բարի մարդ էր, վերին աստիճանի աշխատասեր, իր գործին նվիրված մի անձնավորություն: Նա երբ Ճեմարան եկավ, համարյա թե հայերեն չգիտեր: Ճեմարանի մթնոլորտում Ղազարյանը այն աստիճան համացավ հայերենին, որ սկսեց գրքեր թարգմանել ռուսերենից հայերեն: Սակայն նա մի թուլություն ուներ,

այդ այն էր, որ նա անպատճառ ուզում էր աշակերտների հարցերին պատասխանած լինել, թեկուզ իրեն տրված դժվար հարցերին: Նույն թուլի կողմից, երբեմն գիտմամբ այնպիսի հարցեր էին տալիս, որ նա դժվարանալով պատասխանելու: Ղազարյանը գրաբար չգիտեր, նոր էր սովորում: Մի անգամ մեր ընկերներին մեկը դիմեց նրան սերտորեն լսելու կերպերից մեկը դիմեց նրան սերտորեն լսելու կերպերից, թե՛ «Պարոն Գևորգ, ի՞նչ կնշանակի զոգցես»: Կմկմաց, կմկմաց և ասաց՝ «զոգցես»: Ասաց և հեռացավ: Մենք փոփոխեցինք: Եվ այսպես, մեկ-մեկ կրկնվում էին մեր նման չարածձիվությունները:

Մկրտիչ Ղազարյան. — Վերակացուներից հատկապես հիշատակելու արժանի է Մկրտիչ Ղազարյանը: Մա բարձրաստակ, ազդեցիկ դեմքով, լուրջ, մտախոհ մի մարդ էր: Նա մեզ ավանդում էր Հայաստանի աշխարհագրություն: Նրա դասերը հետաքրքրական էին, գրույթներ թե՛ պատմական՝ հին աշխարհագրությանը և թե՛ նորը: Ղազարյանը շրջել էր ամբողջ Հայաստանով մեկ և մեզ նյութը հաղորդում էր իբրև կենդանի վկա: Նա սիրում էր առարկան և նույնը պահանջում մեզնից: Մկրտիչ Ղազարյանն այնպես էր մեզ ուսուցանել մեր աշխարհը, որ առարկան ավարտելուց հետո, քննության ժամանակ պահանջեց ոչ միայն բերանացի պատասխանել անցած նյութը, ամբողջ ծրագիրը, այլ նաև՝ գրավոր: Ի՞նչ էր այդ գրավորը: Մենք պետք է ամբողջ Հայաստանը գծագրեինք, քարտեզ կազմեինք: Քարտեզի մեջ գծագրելու էինք լեռները, գետերը, լճերը, նշելու էինք քաղաքների տեղերը՝ գրելով պատմական և ժամանակակից անունները: Մինչև հիմա ինձ մոտ մնացել են Հայաստանի աշխարհագրության թերթեր, որոնց վրա գծագրված են մեր գետերն ու լեռները՝ իրենց ջրաբաշխերով հանդերձ:

Մկրտիչ Ղազարյանը վերջում ձեռնադրվեց բահանա և մեկնեց Պետերբուրգ, այդտեղի հայ դպրոցի ծանր օրերի ժամանակ, 1919—1920 թվականներին, նա օգնում էր ժողովրդին, խրախուսում նրան, հույս ներշնչում լավ ապագայի համար: Վերջում Ղազարյանը զոհվում է իր հայրենասիրական պարտքը կատարելիս:

Մառտիրոս Հախնազարյան. — Սա հին ճեմարանավարտ էր, ինչպես նաև Մկրտիչ Ղազարյանը, սակայն Հախնազարյանն իր բնավորությամբ հակադրվում էր Մկրտիչ Ղազարյանին: Հախնազարյանը գլուխը կախ, ինքն իր մեջ ամփոփված մի մարդ էր, բոլոր աշակերտների նկատմամբ չէր ցուցաբերում

հավասար, արդարամիտ վերաբերմունք: Նա ուներ իր հատուկ համակրանքին ենթակա աշակերտներ, ուշադրության կենտրոնում նրանք էին, մյուսներով քիչ էր հետաքրքրվում, այդ պատճառով էլ նա առանձին հարգանք չէր վայելում աշակերտության կողմից: Սակայն պետք է ասենք, որ նա գիտակ էր, դարգացած, մեր յուրաքանչյուր հարցին բազմակողմանիորեն բացատրություն էր տալիս: Նա ցածր դասարաններում պարապում էր հայոց լեզու:

Քերոք Միրաբյան.— Ժեմարանն ավարտելուց հետո ղինվորական ծառայության կանչվեց և սպայի կոչում ստացավ: Նա ժեմարան հրավիրվեց իբրև վերակացու և մարմնամարզության ուսուցիչ: Նրա հերթապահության ժամանակ կարգ ու կանոնը աշակերտների մեջ ավելի բարձր մակարդակի վրա էր: Մեծ ոգևորությամբ էին անցնում նրա մարմնամարզության դասերը: Աշակերտներին շարքերով կանգնեցնում և ռազմական երգերով բայել էր սովորեցնում: Ժեմարանի բակից հաճախ դուրս էինք դալիս Վաղարշապատի դաշտերը, երգերի թնդյունների տակ քայլելով անցնում էինք դեպի Իգդիր տանող խճուղին:

Հաճախ Քերոք Միրաբյանին ուղղակի կոչում էինք «եղբայր Քերոք» և ոչ թե «պարոն Քերոք», որովհետև քիչ ժամանակ առաջ էր ավարտել ժեմարանը:

Հովսեփ Գրիգորյան.— Սրան ևս աշակերտության մեծամասնությունը «եղբայր Հովսեփ» էր կոչում: Ահա մի անձնավորություն, որ իննհարյուրական թվականներից սկսած մինչև վերջ, մինչև Ժեմարանի փակվելը՝ 1918—1919 թվականները, անընդհատ մնաց Ժեմարանում և իր ամբողջ նվիրվածությամբ ծառայեց նրան: Նա ցածր դասարաններում աշխարհագրություն էր ավանդում: Թե՛ իբրև դասատու և թե՛ իբրև վերակացու նա սիրված էր ժեմարանի ամբողջ ընտանիքի կողմից: Հովսեփը Ժեմարանի կենդանի պատմությունն էր: Ժեմարանի վերաբերյալ անցած, մոռացված դեպքերի ու դեմքերի մասին ամեն մի տեղեկություն կարելի էր ստանալ եղբայր կամ պարոն Հովսեփից: Ժեմարանի փակվելուց հետո նա ապրում էր Երևանում, զբաղվում էր թարգմանական գործերով:

Հակոբ Արիստակեսյան.— Հիշենք նաև Հակոբին, ժեմարանավարտ այդ վերակացուին: Բարձրահասակ, հաղթանդամ, կարգ ու կանոն սիրող համակրելի մի երիտասարդ էր նա, նվիրված իր գործին: Հետազայում, սովետական շրջանում, նա հայտնվեց Երևանում և զբաղվում էր ուսուցչությամբ: Լավ, սրտակից ընկեր էր, իր կողման բարձրության վրա կանգնած: Զերմորեն սիրում էր իր հայրենիքն ու նրա մշակույթը:

Ժեմարանի վերակացուները աշխատում էին հերթափոխությամբ, ամեն մի հերթին երկու հոգով: Նրանց պարտականության մեջ էր մտնում նաև աշակերտներին եկեղեցի առաջնորդելը, սեղանատուն տանելը, զբոսանքի հանելը: Նրանք միևնույն ժամանակ աշակերտների մեջ ծագած թյուրիմացությունների, ընդհարումների դատավորն էին:

Ժեմարանի պաշտոնյաների շարքում անհրաժեշտ է հիշել նաև Կարապետ Քոչարյանին, որ նույնպես ժեմարանի նախկին սաներից մեկն էր: Նա վարում էր Ժեմարանի վարչության դիվանի գործերը: Նա մի հմուտ և դիտակ դիվանապետ-բարոյալուր էր: Համեստ, աշխատասեր, պարտաճանաչ մի անձնավորություն էր Քոչարյանը: Ժեմարանի թե՛ ուսուցիչների և թե՛ աշակերտների կողմից հարգված մարդ էր նա, որը մնաց նույն պաշտոնում, կարծեմ, մինչև Ժեմարանի փակվելը:

Զի կարելի չհիշել Արովյան եղբայր Մեսրոպին: Նա, ավարտելով դպրոցական բաժինը, մնաց Ժեմարանում, իբրև տնտեսական բաժնի վարիչ: Այս պաշտոնում նա մնաց երկար տարիներ: Նա իր պաշտոնը կատարում էր ամենայն բարեխղճությամբ: Մեծ հոգատարություն էր ցուցահանում աշակերտների նկատմամբ, ամեն կերպ աշխատում էր ըստ կարելիության աշակերտների սպասարկումը անթերի դարձնել: Աշակերտները շատ էին սիրում այդ աշխատասեր, անաչառ մարդուն:

ԺԵՄԱՐԱՆԻ ԽՄ ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԸ

Կարապետ Կոստանյան.— Սա մեր հայ իրականության մեջ հայտնի հայագետ-գիտնականներից է: Ունի երկու տասնյակից ավելի բանասիրական արժեքավոր աշխատություններ: Առաջին անգամ նա՝ հայտնաբերեց մեր միջնադարյան տաղերգուներին և զրական-բանասիրական աշխարհում դրանց շուրջը առաջ բերեց հատուկ հետաքրքրություն: Նրան այնուհետև հետեցին շատերը:

Իմ նպատակը չէ Կ. Կոստանյանի զբաղանադիտական գործունեության մասին խոսել: Ես ուզում եմ միայն մի քանի խոսք ասել նրա ժեմարանում ունեցած գործունեության մասին:

Կոստանյանը երկար տարիներ եղել է Ժեմարանի ուսուցիչ և վերատեսուչ: Ես, դժբախտաբար, նրան անմիջապես չեմ աշակերտել: Նրա հոյակապ դասախոսությունների մասին խոսում էին մեր ավագ ընկերները առանձին սքանչացումով: Պատմում էին, որ նա իր արտահագուստի բազում զրպաններում դրած ուներ վենետիկյան հրատարակության մեծ մատենագիրները, որոնք, ի պահանջել հար-

կին, հանվում էին գրպաններից և ընթերցվում լսարանում:

Երբ ես ձեմարան ընդունվեցի, տեսուչը կամ ավելի շուտ վերատեսուչը (ռեկտորը) կարապետ Կոստանյանն էր: Նա վերատեսուչության էր կոչվել 1893 թվականին, մնացել էր այդ պաշտոնում մինչև 1898 թվականը: Որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, նա նորից հրավիրվել է ձեմարան:

Կոստանյանը միջհասակ, արդեն հասուն տարիքի մի անձնավորություն էր: Նա ազդեցիկ դեմք ուներ, քայլում էր դանդաղ ու վեհ: Նրանից պատկառում էին թե՛ ուսուցիչները և թե՛ մանավանդ աշակերտները: Վերջիններս նույնիսկ քաշվում, երկյուղ էին զգում նրանից: Նրա կարգ ու կանոն սիրելը, խստապահանքությունը բոլորիս քաջ հայտնի էր: Նա երբեմն-երբեմն շրջում էր բակում: Հազվադեպ դեպքերում էր խոսում որևէ աշակերտի հետ: «Անկարգություն» նկատելիս, նա շտեմնելու էր տալիս: Մեզ թվում էր, թե նա չի հետաքրքրվում մեր կյանքով, անտարբեր է, «բյուրոկրատ»: Սակայն նա հարկ եղած դեպքում կանչում էր իր մոտ որևէ աշակերտի կամ ուսանողի և նրա հետ զրուցում մեղմ, հայրական, խրատական եղանակով: Իրեն հեռու պահող այդ մարդը մեզ բոլորիս ճանաչում էր հակառակ-հանվան: Զարմանում էինք, երբ նա հիշեցնում էր մեզ մեր արած «չարությունները», կամ լավ դաս չպատասխանելու դեպքերը:

Կոստանյանը համառ հայրենասեր գործիչ էր: Ամեն միջոց և իր հեղինակությունը գործ էր դնում ձեմարանը իր կոչման բարձրության վրա պահելու համար:

Իր տեսչական շրջանում Կոստանյանը երբեմն-երբեմն դասեր էր լսում: Դասը սկսվելուց մի երկու րոպե անց ներս էր մտնում և նստում մինչև դասի վերջը:

Կոստանյանը ճարտասան չէր, սակայն խոսում էր գրավիչ, հեղիկ ու հանդարտ զարգացնում էր իր միտքը, հուզվում էր և հուզում: Հիշում եմ նրա ճառը, որ ասաց Գամառ-Քաթիպայի կիսարձանի բացման օրը, կարծես 1897 թվականի աշնանը: Նա արտասանեց, իբրև բնաբան իր ճառի, Գամառ-Քաթիպայի «Իմ կտակը».

«Կյանքիս մեջ մի հատ սին փառք ունեցա,
Սուրբ էջմիածնում թաղվել ցանկացա,
Միրական իմ ազգ, թե Աստված սիրես,
Այս իմ մի հատիկ իղձս կատարես»:

Բանաստեղծի իղձը չկատարվեց. էջմիածնում չթաղվեց, սակայն նրա կիսանդրին դրվեց ձեմարանի հյուսիսային բակում:

Կոստանյանը, ինչքան որ խիստ ու «անմարդամոտ» էր ձեմարանում, նույնքան

մեղմ, սրտակից բարեկամ էր իր նախկին սաների հետ ձեմարանի պարիսպներից դուրս: Պաշտոնից ազատված ժամանակ էլ հանդիպելիս սրտագին, բարեկամական վերաբերմունք էր ցուցահանում:

Կարապետ Կոստանյանը 1911 թվականից սկսած մինչև իր մահը կազարյան ձեմարանի տեսուչն էր: Նա վախճանվեց Մոսկվայում 1920 թվականին:

Արժե հիշել նաև Կոստանյանի կնոջը՝ Տիրուհի Կոստանյանին, որն իր ամուսնու հավատարիմ ընկերն էր, ինքն էլ էր գրականությանը զբաղվում: Ունի շատ թարգմանություններ գերմաներենից հայերեն, մանավանդ մանկական-պատանեկան աշխարհին վերաբերող:

Կարապետ Տերյան. — Մաթեմատիկայի և ֆիզիկայի լավագույն մի ուսուցիչ էր Տերյանը: Նա կատարելապես տիրապետում էր իր առարկային, ավանդում էր գեղեցիկ հայերենով, քանզի նա ևս հին ձեմարանավարտներից մեկն էր: Նա աշխատում էր ըստ հնարավորության բոլոր տերմինները կիրառել հայերեն լեզվով: Նրա լավագույն աշակերտներից էր Արշակ Տոնյանը՝ Երևանի պետական համալսարանի քաջահմուտ դասախոսը, որ մաթեմատիկան ավանդում էր հետաքրքրական, գրավիչ, անուշ հայերենով: Նա ևս, հետևելով Տերյանին, մաթեմատիկայի տերմինները մեծ մասամբ հայերեն էր դարձնում և եղածը հարստացնում էր իր հմտությամբ և նախանձախնդրությամբ: Սակայն Տերյանի պակասությունն այն էր, որ նա խստապահանք չէր: Դաս չիմացող աշակերտը նրա դասին ներկայանում էր մի քանի րոպե ուշ, քանի որ Տերյանն ամբողջ դասի ընթացքում միայն մեկ հոգու էր հարցնում: Մյուսներին, երբեմն, տեղում հարցեր էր տալիս: Մի անգամ, պատմում եմ, մանկավարժական խորհրդի նիստում քննվում է աշակերտության առաջադիմության հարցը: Տերյանը ֆիզիկայից 6-րդ դասարանում բոլորին նշանակել էր 4 և 5 թվանշան: Կոստանյանը զարմանքով հարցնում է. «Պարո՛ն Տերյան, մի՞թե դասարանում թույլ կամ միջակ աշակերտ չունենք»: Տերյանը, որ ընդհանրապես լուսկյաց, շատ սակավախոս մարդ էր, կմկմում է և պատասխան տալ չի կարողանում: Հետևյալ եռամսյակին Տերյանը նույն դասարանի աշակերտներին ֆիզիկայից նշանակում է միայն 2 և 3 գնահատական:

Տերյանի հակատիպն էր ձեմարանի մեկ ուրիշ մաթեմատիկոս՝ Պետրոս Տիգրանյանը: Նա մեզ ավանդում էր ցածր դասարաններում: Խստապահանք մի անձնավորություն էր, գնահատականի մեջ՝ ժլատ: Մեր ընկերներից մեկը՝ Հարությունյան Արմենակը, թվաբա-

նությունից շատ թույլ էր, շարունակ 2 էր ստանում, սակայն շատ աշխատասեր էր: Մի անգամ Հարությունյանն ասաց. «Պարոն Տիգրանյան, ախր շատ հմ աշխատում...»: Պատասխանեց լուսամուտից դուրս նայելով. «Ահա տե՛ս, Զատիկ պապիկն էլ (Ճեմարանի տեխնիկական աշխատող, պարտիզպան) շատ է աշխատում, նրան էլ բավարար նշանակե՛մ: Շատ աշխատելը բավական չէ»:

Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյան.— Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսության ժամանակաշրջանում էջմիածնում Կարապետ վարդապետի գլխավորությամբ գործում էին մի խումբ երիտասարդ վարդապետներ, որոնք Ճեմարանն ավարտելուց հետո իրենց գիտելիքները ճոխացրել էին Ռուսաստանում և արտասահմանում: Նրանք իրենց ձեռքն էին վերցրել էջմիածնի ուսումնական-գիտական գործը. նրանք ըստ մեծի մասին աշխատում էին Ճեմարանում:

Կարապետ վարդապետը մի քանի տարի Ճեմարանի վերատեսուչ ելավ և միևնույն ժամանակ ղեկավարում էր աստվածաբանության, հայոց եկեղեցական պատմության ամբիոնները: Նա երկար ժամանակ խմբագրում էր «Արարատ» ամսագիրը: Նրա խմբագրության ժամանակ «Արարատ»-ը վերին աստիճանի հետաքրքրական ամսագիր էր: Ամսագրին աշխատակցում էին Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը, Ստեփան Կանայանը, Մանուկ Աբեղյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը և ուրիշներ:

Կարապետ վարդապետը, իբրև դասախոս և իբրև հոգատար մարդ, շատ էր սիրված աշակերտության կողմից: Նրա դասերը հետաքրքրական էին: Նա մեր մեջ հարուցանում էր սեր դեպի մեր անցյալի մշակութի արժեքները: Նա հաճախ մեզ աշխատեցնում էր մատենադարան-ձեռագրատանը, որպեսզի մենք սովորենք ուսումնասիրել մեր պապերի թողած հարուստ ժառանգությունը:

Կարապետ վարդապետը, հետաքալում եպիսկոպոս, եղել է Աստվատականի առաջնորդ, ապա Բաքվի թեմի առաջնորդ: Բաքվում վիրահատության ենթարկվելով, վախճանվում է անժամանակ: Իր գիտական մտքի ծաղկման հասակում նա դադարում է գործելուց ընդմիջում: Նրա մահը խոր վիշտ առաջացրեց հայ մտավորականների շրջանում, մանավանդ նրա բազմաթիվ աշակերտների մեջ:

Կարապետ եպիսկոպոսը, իր աշակերտների մեջ դեպի մեր հուշարձանները սեր զարթեցնելու նպատակով, հաճախ կազմակերպում էր էքսկուրսիաներ: Իր սաներին շուրջն առած, ոտքով շրջում էր մեր հայրենիքի նվիրական վայրերը:

Կարապետ վարդապետը խոր հայրենասիրությամբ էր համակված: Հայ եկեղեցական կալվածների հափշտակությունը մեծ հուզում ու ցասում էր առաջ բերել հայության մեջ: Ցարական Ռուսաստանի հայահալած քաղաքականությունը խաղաղություն սիրող և համբերատար հայ ժողովրդին ոտքի էր հանել: Նա իր իրավունքները պաշտպանելու համար պատրաստ էր անձնազոհության: Տեր-Մկրտչյանը կազմակերպել էր, գաղտնի, ինքնապաշտպանության կոմիտե: Տպվում էին թուրքիկներ և տարածվում հայ ժողովրդի բոլոր խավերում: Այդ թուրքիկների մեջ գրված կոչերը խրախույս էին կարգում հայերին, որ նրանք չընկճվեն, բողոքի հուժկու ալիք բարձրացնեն՝ չխնայելով իրենց կյանքն անգամ իրենց սրբազան իրավունքների պաշտպանության համար: Ահա՛ Կարապետ եպիսկոպոսը, մեր ուսուցիչը, նաև այդպիսի գործիչ էր:

Հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ (1905), Կարապետ եպիսկոպոսը, սպիտակ դրոշմը ձեռքին, կառք նստած շրջում էր Երևանի փողոցներով, անցնում էր թուրքական թաղամասերը և քարոզում հաշտություն ու խաղաղություն:

Վերջին անգամ Կարապետ եպիսկոպոսին հանդիպեցի Թիֆլիսում, Հովնանյան դպրոցի ուսուցիչ Միսաք Խոստիկյանի տանը: Մեր ուսուցիչը դրույցի ընթացքում հայտնեց այն միտքը, որ մտադիր է շուտով կազմակերպելու «Ճեմարանական ընկերություն», որին պետք է անդամակցեին բոլոր Ճեմարանավարտները և առհասարակ բոլոր նրանք, որոնք սովորել էին Ճեմարանում: Սակայն դժբախտաբար մահը, անժամանակ մահը շուտ վրա հասավ և նա չհասավ իր նպատակին, ընկերությունը չկազմակերպվեց:

Գարեգին վարդապետ Հովսեփյան.— Փոքրահասակ, հիվանդագին կազմվածքով, սակայն ճկուն, արագքայլ մի անձնավորություն էր Գարեգին հայր սուրբը: Նա երևելի պերճախոս, ոգևորությամբ լի մի դասախոս էր: Նա ավանդում էր ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, ուսումն Ս. Գրոց: Գարեգին վարդապետը վերին աստիճանի բարեխիղճ, պարտաճանաչ, իր հայրենիքն ու նրա մշակույթը ջերմորեն սիրող մարդ էր: Նրա դասերին չէր կարելի չկենտրոնանալ:

Մի անգամ, դասի ժամանակ, երբ խոսում էր Պողոս առաքյալի մասին, ոգևորվեց. նկարագրում էր առաքյալի արտաքինը, ճիշտ այնպես, ինչպես ինքն էր. իսկ նրա ջերմեռանդ, նվիրված գործունեությունը ճիշտ այնպես, ինչպես ինքն էր գործում: Խոսում էր Բաղնաբառ առաքյալի մասին, նրան էլ նկարագրում էր իր ընկեր Կարապետ վարդապետը:

Հովհաննիսյանը մշտապես օգնում էր կաթողիկոսի գիվանին, Սինոդին՝ պաշտոնական գրություններ կազմելու մեջ:

Վաղարշապատում ապրում էր հայրենական տանը: Բազմանդամ ընտանիքով ծանրաբեռնված էր նա: Նրա տան դռները միշտ բաց էին հյուրերի համար: Դժվար տարիներ եկան: Հովհաննիսյանը ստիպված եղավ փոխադրվել Բաբու և այնտեղ պաշտոնավարել իբրև ժողովրդական դպրոցների տեսուչ:

1913 թվականին կատարվեց Հ. Հովհաննիսյանի գործունեության 30-ամյակը, որին ջերմ մասնակցություն հանդես բերին նրա ընկերներն ու աշակերտները:

Տարիներ անցան: Հայաստանը դարձավ սովետական: Հովհաննիսյանն ամբողջովին նվիրվեց վերածնված հայրենիքի շինարարության գործին. նա իր գիտելիքները, իր բազմակողմանի հմտությունը ի սպաս դրեց մեր մշակութային զարգացման գործին:

Այստեղ ուղում եմ հիշել մի դեպք: 1925—1926 թն 1926—1927 թվականին, գարնանը, երբ ես բանվորական ֆակուլտետից դուրս էի գալիս դասախոսություններս վերջացրած, հենց դռան մուտքի մոտ հանդիպեցի սիրելի ուսուցչիս, որ դանդաղ քայլերով իջնում էր Արտվյան փողոցն ի վայր:

«Բարև վարժապետ»,— ասացի ես: Առավ բարևս, թևս մտած շարունակեց իր ընթացքը: Սկսեցինք զրուցել: Ես հարցրի նրան. «Ասա՛, վարժապետ, դու ո՞ր դասակարգի ներկայացուցիչն ես, ո՞ր դասակարգի իդեներն ես արտահայտում: Ես հենց նոր դասախոսեցի հայոց գրականությունից, «Հ. Հովհաննիսյանի ստեղծագործությունները» թեմայի շուրջը: Ես քեզ դուրս բերի որպես մանր բուրժուազիայի գրող... Արդյոք ճիշտ չե՞մ վարվել»:

Վարժապետս կանգ առավ, նայեց երեսի՛ւ և ասաց. «Աղա՛, ես գրել եմ, ինչ որ զգացել եմ, ես շատ գիտեմ, թե ո՞ր դասակարգի գրող եմ ես...»:

Այդ ժամանակներում դպրոցներում իշխում էր «գոնհիկ սոցիոլոգիզմը»: Ստեղծագործության գեղարվեստական վերլուծությունը գտնվում էր երկրորդ գծի վրա, կամ էլ բոլորովին մոռացվում էր:

Հ. Հովհաննիսյանը մեր նոր բանաստեղծության եռյակի—Հ. Հովհաննիսյան, Հ. Թումանյան, Ա. Իսահակյան—պարագլուխն էր: Նա խոշոր տաղանդ էր, խորամաստ բանաստեղծ:

Ստեփան Կանայան.— Երկա՛ր տարիներ Ստեփան Կանայանը, իմ ավագ եղբայրը, եղել է ձեմարանի ուսուցիչ: Նա ձեմարանի (լսա-

րանական բաժնի) անդրանիկ շրջանավարտներից մեկն էր (1883): Գերմանիայում նա շարունակում է ուսանել: Վերադառնում է հայրենիք, սկզբում պաշտոնավարում է ներսիսյան դպրոցում, ապա Շուշիի թեմական դպրոցում՝ իբրև տեսչի պաշտոնակատար: Թիֆլիսում աշխատակցում է «Արձագանք»-ին, իբրև խմբագրության անդամ: Ապա գնում է Էջմիածին և մտնում ձեմարան իբրև ուսուցիչ, մինչև 1914 թվականը: Այնուհետև կրկին գնում է Թիֆլիս և մնում մինչև 1921 թվականը: 1921 թվականին ընտանիքով փոխադրվում է Երևան: Վախճանվում է 1937 թվականին սրտի կաթվածից:

Կանայանը բարձրահասակ, հաղթանդամ, բարի զեմքով, գեղադեմ մի մարդ էր: Նա ձեմարանի աշակերտների կողմից շատ սիրված և հարգված ուսուցիչներից էր. նրան շատ սիրում էին հատկապես իր բարի, ջերմ, սրտակից վերաբերմունքի շնորհիվ: Կանայանն իր գործին նվիրված, շիտակ գործիչ էր: Ավանդում էր հայոց պատմություն, ընդհանուր պատմություն և գերմաներեն: Նրա աշակերտներն ազատ կարգում և թարգմանում էին գերմաներենից հայերեն: Օրինակ, Հարություն Պետրոսյանը (հետագայում համալսարանի գրաբարի դասախոս) գերմաներենից թարգմանել էր «Հերման և Դորոթեա» պոեմը, շափածո, ընտիր հայերենով: Թարգմանությունը նվիրել էր իր ուսուցիչ Կանայանին:

Ստեփան Կանայանը տասնյակ տարիներ հայկական բարձրագույն դպրոցի՝ ձեմարանի անխոնջ աշխատող, սերունդներ կրթող դասախոսներից է: Նա ծանոթ է իր բանասիրական գիտական-ֆոլկլորային աշխատանքներով: Հայտնի են իր «Ջոջանց տուն», «Անհայտ գավառներ հին Հայաստանում», «Մերձավոր ամուսնությունը Հայաստանում», «Քաջանց տուն»³ և այլ բանասիրական-գիտական աշխատանքները:

Մանուկ Աբեղյան.— Աբեղյանը սովորել է ձեմարանում, որն ավարտելուց հետո, անմիջապես նշանակվում է ձեմարանի վեդակացու, ապա մի քանի տարիներ մի շարք տեղերում ուսուցչություն անելուց հետո, գնում է Գերմանիա իր ուսումը կատարելագործելու գրական-բանասիրական գիտության ասպարեզում:

Արտասահմանից վերադառնում է հայրենիք, հրավիրվում է ձեմարան՝ ավանդելու հայոց լեզու և հայ գրականություն:

³ «Քաջանց տուն» խորագրված երկար տարիներ թրտնաջան մեծածավալ աշխատություն տակավին մնացել է անտիպ: Գտնվում է ակադեմիայի գրադարանային ինստիտուտի տրամադրության տակ և պահվում է գրական թանգարանում:

² Հովհաննիսյանը սիրում էր մտերիմների հետ խոսել երբեմն-երբեմն իրենց՝ վաղարշապատցիների բարբառով:

Արեղյանը ձեմարան գալով, մեծ հեղաշրջում առաջ բերեց հայ լեզվի ավանդման գործում: Նա մեծ զարկ տվեց աշխարհաբարի ուսուցման գործին: Աշխարհաբարի դասավանդումը, որ տեղի էր ունենում միմիայն ստորին դասարաններում, նա հասցրեց մինչև դպրոցական բաժնի վերջին դասարանը: Աշակերտները հայոց լեզուն սովորում էին դասական հեղինակների ստեղծագործությունների միջոցով: Օրինակ, Դ դասարանում մեր հայոց լեզվի դասագիրքը «Սամվել»-ն էր: Հայերենը դարձավ շատ սիրելի ու հետաքրքրական առարկա: Քերականությունը՝ շաղկապվում էր ընթերցանության նյութի հետ: Գրում էինք աշխարհաբար շարադրություններ: Գրաբար գրելիս նեղվում էինք, մեր գրելու ընդունակությունների համար ազատ ասպարեզ ստեղծեց աշխարհաբարը: Գրաբարի և աշխարհաբարի քերականական, ոճային, բառակազմական նյութերը անցնում էինք միասնաբար, իրար հետ համեմատելու միջոցով:

Մանուկ Արեղյանը դասերի ընթացքում երբեմն մեզ հետ խոսում էր, հարցեր էր տալիս գրաբար, նույնիսկ այդ լեզվով կատակում էր:

Մեր դասարանցի Վարդան Բաղդասարյանը շատ էր սիրում իր հոր մասին խոսել, նրա առականներից, ասություններից պատմել: Արեղյանը այդ գիտեր: Մի օր, գրաբարի ժամին, դարձավ Վարդանին և ասաց. «Վարդա՛ն, պատմե՛ս տեսցու՛ր, զի՛նչ գիտե՛ս հայրն թոռակախոսա՛ն: Վարդանը փորձեց գրաբարով մի բան հորինելով պատասխանել, սակայն ընդհանուր ծիծաղի տակ շփոթվեց ու լռեց⁴:

Արեղյանը մեր դաստիարակն էր 2—3 տարի շարունակ: Մի անգամ Դ դասարանում, ապրիլի 1-ին (խաբելու օր), որոշեցինք մտնել նստարանների տակ և լուռվյան մեջ սպասել Արեղյանի գալու: Զանգն արդեն տվել էին: Արեղյանն ըստ իր սովորության գլուխը կախ, թմբթմբացնելով քայլեց դեպի բնմը և դարձավ դասարանին, սակայն դասարանը «դատարկ» տեսնելով, իսկույն իջավ պատվանդանից և քայլերն ուղղեց դեպի դուրս: Հենց այդ ժամանակ մեր ընկերներից՝ Արաբկիրցի Երվանդ Քյոսեյանը գլուխը հանեց նստարանի տակից, Արեղյանը նկատեց, կանգ առավ և սկսեց գոռոզալ. «ամենքս էլ բարձրացանք նստարանների տակից և նստեցինք տեղերես, սակայն Արեղյանը բարկացել էր, շտապ դուրս գնաց, հանդիմանական ու խրատական խոսքերի տարափ թափելով մեր գլխին:

⁴ Այդ Վարդան Բաղդասարյանը, որ ընկերասեր մի պատանի էր, սովետական շրջանում դարձավ գերագույն դատարանի նախագահ և մի քանի տարի մեաց այդ պաշտոնում:

Երվանդ Քյոսեյանը մի խորիմաստ, լուրջ, լավ պարապող պատանի էր: Նա երազում էր, որ հայրենագիտությունը գինված, ձեմարանն ավարտելուց հետո կվերադառնա իր ծննդավայրը և կնվիրվի հայ մանուկների կրթական-դաստիարակական մեծ գործին:

Քյոսեյանն իբրև արևմտահայ կանոնավորապես հաճախում էր օսմաներենի դասերին: Նա օսմաներենի դասախոս Հրաչյա Աճառյանի լավագույն աշակերտն էր: Օսմաներենից միշտ բարձր գնահատական էր ստանում: Մենք նրա մասին ոտանավոր էինք հորինել: Այդ ոտանավորից երկու տող եմ հիշում միայն.

«Օսմաներեն քերական,

Գրեց Երվանդ Քյոսեյան...»:

Ձեմարանի Գ դասարանում, իմ խմբագրությունում, ինքնուրույն կերպով, առանց դաստիարակ Մ. Արեղյանի գիտություն, հրատարակում էինք «Արշալույս» ամսագիրը: Իմ եղբայր Արդվարդ Կանայանը սովորում էր ևլզարյան ձեմարանում, այդտեղից ինձ շալկազարյան նամակներ էր գրում: Նամակներից մեկում նա գրել էր, թե Մոսկվայում սկսվել են հեղափոխական, ուսանողական շարժումներ: Այդ հաղորդումը գրի առանք մեր թերթում: Արեղյանն իմացավ, հավաքեց բոլոր համարները, վարդաց հաղորդումը և սաստիկ բարկացավ, հատկապես ինձ վրա. «Ի՛նչ է, ու՛ղում ես բոլորիս վտանգի՞ նեթարկել, ձեմարանը փակել տալ...»:

Մեր թերթը դադարեց լույս տեսնելուց: Հետևյալ դասարաններում արդեն նույնպես թերթեր ունեինք, սակայն այս անգամ արդեն դաստիարակի հսկողությամբ: Արեղյանը, հարկավ, այլ կերպ չէր կարող վարվել, քանի որ ցարական կառավարության հայահալած քաղաքականությունը — մեր մշակութային հիմնարկների փակումը, ձեմարանը վերացնելու պատրվակներ գտնելը — ստիպում էին նրան զգուշանալու բանեցնել:

Մի անգամ, Դ դասարանում, գրաբարի դասին, կարդում և թարգմանում էինք Խորենացուց մի հատված: Թարգմանող աշակերտը դժվարացավ ճիշտ թարգմանել, դասընկերների օգնությունը զուր անցավ: Արեղյանն ինքն ևս տատանվեց և անմիջապես վրա բերեց.

— Տղանե՛ր, հիմա զանգը կտան, դասամիջոցին կդիմեմ Սեթին. նա մեզ կօգնի:

Արեղյանի այդ խոսքը չզարմացրեց մեզ, ընդհակառակը, նրա վարվել մեր աչքում ավելի բարձրացավ:

Արեղյանը համոզված հայրենասեր էր, ուներ աղջային հպարտություն: Մեր յուրաքանչյուր հաղորդությունները նրան հրճվանք էին պատճառում, անհաջողությունները՝ թախիծ:

Արեւելյան իր քերականութեան ձեւերը, հատկապես գլուխ-գործոց «Շարահյուսութիւն»-ը, պատրաստում էր իր դասավանդութեան աշխատանքների ընթացքում:

Շատ հետաքրքրական էին անցնում հայ գրականութեան սեմինարները լսարաններում: Ուսանողները ելույթներ էին ունենում, ռեֆերատներ գրում, ընդդիմախոսում էին բանավոր և գրավոր: Վերջում ամփոփում էր կարգում դասախոսը:

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելու ժամանակաշրջանում, Արեւելյանը շատ խոր աշխատանքներ կատարեց մեր մշակութիւնի զարգացման համար, թե՛ իբրեւ համալսարանի դասախոս և թե՛ իբրեւ ակադեմիկոս-հայագետ գիտնական: Նրա կատարած գործը վիթխարի է: Իզուր չէ, որ նրա անունով է կոչվում Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի գրականութեան ինստիտուտը:

Ո՛վ էր Սեբ Հարությունյանը. — Սա նույնպես ձեմարանի գրաբարի դասախոս էր: Նա շատ հմուտ էր գրաբարի գիտութեան մեջ: ձեմարանի հին շրջանավարտներից էր: Նա ամբողջովին նվիրված էր իր առարկային, խիստ պահանջկոտ էր: Նրա դասերից չէր կարելի խուսափել: Ս. Հարությունյանը Մ. Արեւելյանի հետ կազմել է Մովսես Խորենացու հայոց պատմութեան գրքի տեքստը բաղում ձեռագրերի համեմատութեամբ: Դա մի խոշոր բանասիրական հայագիտական գործ է, շնորհակալութեան արժանի: Սեբ Հարությունյանը ըստ արտաքինի լուրջ էր, խստադեմ, սակայն օժտված էր երգիծական շնորհով: Նա երգիծական հոգւածներ, ֆելիետոններ էր գրում «Նոր դար»-ում «Գլխավոր» կեղծանունով:

Սեբ Հարությունյանը, ձեմարանն ավարտելուց անմիջապես հետո, հրավիրվում է Իգդիրի հայոց ծխական դպրոց որպէս ավագ ուսուցիչ: Նա հետաքրքրական դեպքեր էր պատմում իր այդ ժամանակաշրջանի ուսուցչական կյանքից: «Մի անգամ, — ասում էր նա, — ուղեցի լսել կենդանաբանութեան ուսուցչի դասը: Դեռ դասարան չմտած, դռան ետեւից լսեցի ուսուցչի ձայնը. «Տղանե՛ր, կատուն ունի շորս ոտը. կրկնեցե՛ք»: Ամբողջ դասարանը միաբերան բղավում էր. «Կատուն ունի շո՛րս ոտը»: «Տղանե՛ր, կատուն ունի մի պո՛ղ»: Խումբը՝ «Կատուն ունի մի՛ պո՛ղ»: Եվ այս և այլ դասալսումներից, մեր սիրելի գրաբարագետ ուսուցիչը պատմում էր հատուկ համորով դանադան դեպքեր: Նրա սաները միշտ երախտագիտութեամբ էին հիշում նրա հմտորեն վարած դասերը:

Սեդրակ Մանգիեյան. — Ահա՛ մի պատկանքի անձնավորութիւն, որ օժտված էր մարդասիրութեամբ, դեպի իր սաներն ունեցած

սիրալիր ու բարյացակամ վերաբերմունքով: Մեր իրականութեան մեջ հայտնի գիտնական մանկավարժն էր նա, որ շարունակ գրավոր և բանավոր քարոզում էր այն գաղափարը, թե գիտութիւնը լավ յուրացնել կարելի է միայն մայրենի լեզվի միջոցով. դաստիարակութեան հիմքում պետք է դնել մայրենի լեզուն:

Մանգիեյանը ձեմարանում պաշտոնավարել է երկու նվագով, նախ 1880—1890-ական թվականներին, ապա ընդմիջում, հետո նորից հրավիրվում է 1896 թվականին: Երկու նվագումն էլ բախտ եմ ունեցել նրան աշակերտելու: Նրա պաշտոնավարութեան առաջին շրջանում սովորում էի ձեմարանի վարժոցում, որտեղ դասավանդում էին ձեմարանի լսարանցիները Մանգիեյանի ղեկավարութեամբ: Ես ապրում էի ձեմարանի դասախոս եղբորս՝ Ստեփանի մոտ:

Մանգիեյանի երկրորդ պաշտոնավարութեան ժամանակաշրջանում, 1896—1897 թվականներին, ես արդեն ձեմարանի աշակերտ էի: Նա դարձյալ մանկավարժական գիտութիւնների դասախոս էր և ղեկավարում էր մանկավարժական պրակտիկան: ձեմարանի լսարանցիները՝ Ասլան Շահնազարյան, Եսայի սարկավագ (հետագայում Զավեն եպիսկոպոս), Պողոս սարկավագ Զուրարյան, Կոստանդին սարկավագ և ուրիշներ, մեզ հետ պարապում էին Մանգիեյանի գլխավորութեամբ: Շատ հետաքրքրական էին անցնում դասերը:

Ուսանողները պատմում էին Մանգիեյանի դասին տեղի ունեցած մի դիպվածի մասին:

Դաս է պատասխանում ուսանող Զուրիկյանը: Մանգիեյանը լուռ, համբերութեամբ լսում է նրան մինչև վերջ, ապա ասում.

— Լա՛վ, Զուրիկյան, ասածներդ ապացուցելու, հաստատելու համար մի օրինակ բե՛ր:

— Հազար ու մի օրինակ կարելի է բերել, պր. Մանգիեյան:

— Հազարը բեզ մնա, Զուրիկյան, մի՛ օրինակ:

— Հազար օրինակ կարելի է բերել, — կրկնում է Զուրիկյանը և երեքելում:

Եվ այսպիսով Զուրիկյանը ո՛չ մի օրինակ չի կարողանում բերել:

Հետագայում, վիճաբանութիւնների ընթացքում, երբ մեկը դժգոհարանում էր իր առաջադրած խնդիրը պարզաբանել, ապացուցանել, հակառակորդ ընկեր ուսանողը ասում էր նրան. «Զուրիկյան, մի՛ օրինակ»:

Այդ արտահայտութիւնը երկա՛ր, երկա՛ր տարիներ կիրառվում էր ձեմարանական ուսանողութեան շրջանում:

Մանգիեյանը տառապում էր դեմքի մաշկի հիվանդութեամբ: Նա ձեմարանից զնաց արտասահման՝ բուժման: Սակայն նա վերջնա-

կանապես շառողջացավ. երկար տարիներ մնաց նա հիվանդ վիճակում և այլևս տանիք դուրս չէր գալիս:

1910 թվականից ես ապրում էի Թիֆլիսում, հաճախ լինում էի Մանդինյանի մոտ և օգտվում նրա բարի խորհուրդներին: Նա շարունակ հետևում էր մեր կուլտուրական կյանքին, մամուլին, հասարակական գործերին:

Մանդինյանն ունի բազում գիտա-մանկավարժական աշխատություններ, դասագրքեր, հոդվածներ, որոնց թիվը շուրջ 300 է: Ուշագրավ են նրա կազմած դասագրքերը.

ա. «Ընտանեկան աշխարհ» (1-ին տարի).

բ. «Ազգային դուցազնական աշխարհ» (2-րդ տարի, որի նյութը Սասունցի Դավիթն է կամ Մհերի դուռը):

գ. «Նահապետական և հայրենի աշխարհ» (3րդ տարի):

Մանդինյանը այն կարծիքի էր, որ հայ դպրոցների համար պետք է կազմել ուսուցչական սովորեցնելու համար առանձնահատուկ դասագիրք՝ համապատասխան հայ մանկան, պատանու մտածողության, հոգեբանության և նա կազմեց «Начальная русская хрестоматия для армян—1-я и 2-я кн.» դասագիրքը:

Մանդինյանն իր մանկավարժական հայացքները պաշտպանում էր կրթությունում: Նա երկար ժամանակ բանակով է մեջ էր Ղ. Աղայանի հետ: Աղայանը կողմնակից էր հնչական մեթոդին, իսկ Մանդինյանը՝ օրգանական: Բացի այդ մեթոդական բանավեճերից, նրանք պայքարում էին միմյանց դեմ միևնույն կրթությունում և ուղղագրության հարցերում: Աղայանն, օրինակ, կրավորական վ-ի փոխարեն առաջարկում էր շ, իսկ Մանդինյանը պաշտպանում էր վ-ն. իսկ ու իբրև կրավորականի նշան՝ համարյա դուրս էր ընկել ասպարեզից: Ասպարեզի վրա վեճի առարկա մնում էր վ-ի և շ-ի խնդիրը: Մանդինյանը բանակովի ընթացքում գրում էր մի հոդվածում՝ «հաղթանդամ վեճը, թե փոքրահասակ հյո՞ւնը (չլու՞նը)»: Վերջնական հաղթանակը տարավ «հաղթանդամ» վ-ն, որը հետագայում պաշտպանեցին թե՛ Ս. Մալխասյանը և թե՛ Մ. Աբեղյանը:

1910 թվականին լույս տեսավ «Մի էջ հայկական ուսուցման պատմությունից» ժողովածուն Ս. Մանդինյանի խմբագրությամբ:

Մանդինյանը խիստ պայքար էր մղում, որ իր «օրգանական» մեթոդը կիրառվի և տարածվի մեր դպրոցներում, մի մեթոդ, որը համառ աշխատանք էր պահանջում ուսուցչից, բայց լինում էր շատ արդյունավետ:

Սեդրակ Մանդինյանը հաճախ խորհուրդ էր տալիս ուսուցիչներին. «Մի՛ լսիր քուրմե-

րին: Ծա էլ քուրմերից մեկն եմ, ինձ էլ մի՛ լսիր, այլ սովորիր քննել գիրք և անձնական փորձով ստուգել ուրիշի բարոյները: Ինքդ քո հանապարհը բաց արա, ուրիշ ելք չունես»:

Հրաշյա Աճառյան.— Իմ ձեմարանական շրջանում էջմիածնում էր ապրում նաև հայտնի հայագետ-գիտնական-լեզվաբան Հրաշյա Աճառյանը: Նա էջմիածնում վարում էր ձեմարանի գրադարանագետի պաշտոնը և օսմաններն լեզվի դասեր էր տալիս Տաճկաստանից եկած աշակերտներին:

Ձեմարանի աշակերտների մեջ խոսում էին, որ Աճառյանը շատ աշխատասեր մարդ է, օրնիբուն պարապում է: Ձեմարանը, ձեմարանի գիտական մթնոլորտը հարկադրում էր մարդկանց պարապել, գրքերի աշխատանքին: Ձեմարան եկած շատ դասախոսներ հենց ձեմարանում էին սկսում իրենց գիտությունը զարգացնել, գիտահետազոտական աշխատանքներով զբաղվել: Շատերն էլ, որոնք հայերենին լավ չէին տիրապետում, ձեմարանում դառնում էին հայագետ և սկսում զբաղվել գիտական աշխատանքներով: Օրինակ, Հակոբ Մանանդյանը, Սիրական Տիգրանյանը և ուրիշները ձեմարանի մթնոլորտում աճել և զարգանալ սկսեցին և մեր մշակույթի արժանավոր գործիչներ դարձան:

Վառդան Աբովյան.— Ձեմարանի ուսուցիչ էր նաև Խաչատուր Աբովյանի որդի Վարդան Աբովյանը: Նա մի բարձրահասակ, հաղթանդամ մարմնով մարդ էր, համակրելի, բարի դեմք ունեցող, մազերն արդեն ճերմակել էին և շատ ծխելուց բեղերը դեղնել:

Նա մեզ ավանդում էր ուսուցչ լեզու: 1896—1897 ուսումնական տարում: Դեռ ուսումնական տարին չավարտված, վախճանվեց Վարդան Աբովյանը: Աճյունն ամփոփվեց Գայանեի վանքի բակում:

Վարդան Աբովյանի երկու արու զավակներ սովորում էին ձեմարանում. ավագը՝ Կոստանդինը 6-րդ դասարանում էր այդ ժամանակ, իսկ Լևոնը՝ կրտսերը 1-ին դասարանում: Լևոնն իմ դասընկերն էր:

Լևոնը լավ ընկեր էր, կենսուրախ, կատակասեր: Նա շատ մոտ էր մեր ընկերներից վաղարշապատից Սիոն Ասլանյանի հետ, նստում էին միևնույն նստարանին, դասերը միասին սովորում: Լևոնը ուսերեն լեզվին լավ էր տիրապետում, ուսերեն լեզվով ժողովում էր ստանում: Մի անգամ այդ ժողովի խմբագրությանն ուղարկում է մի նամակ և տակն ստորագրում՝ Имацирова (=իմացիր, ո՞վ ա): Այդպիսի կատակներ նա հաճախ էր կատարում:

(Շարունակելի)